

Tarp Scilės ir Charibdės (Vilniaus lietuvių teatro sąjūdis XIX–XX a. sandūroje)

Gražina Mareckaitė

*Kultūros, filosofijos ir meno institutas, Saltoniškių g. 58,
LT-08105 Vilnius, Lietuva*

Straipsnis parašytas pranešimo tarptautinėje konferencijoje „Vilniaus teatrinė kultūra 1785–1914“ pagrindu. Jis buvo skirtas ir svetimtautei auditorijai, todėl jame daugiau informacinės ir mažiau probleminės medžiagos. Daugelis faktų iš Vilniaus mėgėjų teatro veiklos platesniems sluoksniams nėra žinomi, todėl teko kartoti jau paskelbtus (tik lietuvių literatūroje) duomenis. Mus labiausiai domina Vilniaus lietuvių tautinės mažumos padėtis XIX–XX a. sandūroje, kai neturėta savojo valstybingumo, tačiau gyventa ir kurta Vilniuje, mieste, kuris lietuvių sąmonėje funkcionavo kaip sostinė. Teatro pradų susiformavimas daugiataučio Vilniaus kultūrinėje dirvoje, rusiškoje bei lenkiškoje terpėje, tebelieka tolimesnių tyrinėjimų objektas.

Raktažodžiai: Vilnius, mėgėjai, teatras, scena, dramaturgija, romantizmas, draugija, daugiatautis, tautiškas

Savitas kultūrinis, visuomeninis, politinis reiškiny, slapti lietuviški vakarai ir mėgėjiškas lietuvių teatras, it gaisras plintantis bežadėje Lietuvoje po 1863 m. sukilimo caro valdžiai uždraudus lietuvišką žodį ir spaudą, tyrinėtus ir aprašytus daugelyje mokslinių ir publicistinių darbų, vis dėlto tebėra gana fragmentiškas ir padrikas. Kaip sako lietuvių patarlė, juo tolyn į mišką – tuo daugiau malkų... Ir šioje srityje atsiveria vis platesni horizontai, įvairesnių tyrinėjimų – kultūrologinių, literatūrologinių, etnografinių, teatrologinių, lingvistinių, politologinių, sociologinių, psichologinių ir t. t. – galimybės.

Atkreipę akis į Vilniaus teatrinį judėjimą amžių sandūroje, šalia bendrųjų to meto lietuviško mėgėjiško teatro ypatybių pamatysime ir specifinių vilnietišku bruožų. (Tyrinėtojų dar laukia nuodugnus jų išryškinimas ir atskleidimas.)

Kaip yra žinoma, didesnieji Lietuvos miestai buvo įvairiatautės kultūros židiniai. Ne išimtis ir Vilnius, carinės imperijos „severozapadnyj kraj“ gubernijos centras, administruojamas ir griežtai prižiūrimas kaip pavojingas įvairių antirusiškų ir anticarinių nuotaikų, neramumų, riaušių ir sukilimų lizdas nuo pat filaretų-filomatų judėjimo laikų. Ligi spaudos atgavimo 1904 m. bet kokia kultūrinė raiška vyko ypač slapta. Daugiataučiam mieste vaidybos (ir ne tik) menas skynėsi keliai į viešumą, tarsi po žemėmis šimtmečius brinkusios sėklos veržtusi į dienos šviesą, stiebtusi į saulę. Pirmasis lietuvių balius 1898 m. buvo tik pradžia. Lietuviai būrėsi prie Šv. Mikalojaus bažnyčios, po savitarpės pašalpos organizacijų prie-

danga vykdė kultūrinę tautinę misiją, rengė vakarus ir vaidinimus. Adresai, kur susiburdavo vaidintojai, steigdami lietuviškas draugijas ir vaidindami savo pirmuosius neįmantrius vaidinimėlius patiems dar neįprasta lietuvių kalba, buvo inteligentų butai, pvz., butas Bokšto gatvėje (greičiausiai Rōmerių šeimos), Gabrieliaus Landsbergio-Žemkalnio namai, Antano Vileišio pastogė Jurgio prospekte Nr. 25 ir pan. Čia įėjęs dalyvis, pasak plačiai žinomo teatrolo Jono Strazdo-Jaunučio pasakojimo, turėdavo atsiklaupęs prisiekti, jog niekam ir niekada neišduos, ką bus pamatęs ir išgirdęs, it filomatų-filaretų ar masonų ložės suėjime, tuo tarpu vaidinta tebuvo kokia nors vieno veiksmo komedijėlė, kaip „Vienas mūsų tur apsigėsti“, be grimo ir scenos, bet užtat lietuviškai. Nuolatinė baimė, įtampa, caro žandarų persekiojimo grėsmė suformavo labai savotišką ir specifinę scenos meno pojūtį, įprasmino šią meninės kultūrinės veiklos rūšį kaip labai ypatingą misiją.

Vilniuje būrėsi vis daugiau inteligentų, sugrįžusių iš mokslų didžiuosiuose Europos ir Rusijos miestuose. Įgiję teisininkų, inžinierių, gydytojų išsilavinimą bei platesnę akiratį lietuviai inteligentai – bajoraičiai ir valstiečiai – traukė į senąją sostinę Vilnių vedini meilės savo žemei ir nuojautos, kad artėja dideli įvykiai, kad tuoj prašvis laisvesni laikai, kad keisis tautų padėtis, santvarkų ir valstybių ligtoliniai kontūrai. G. Landsbergis-Žemkalnis rašė: „Draugija [„Vilniaus kanklės“ – G. M.] laiko Vilniaus miestą už Lietuvos centrą ir todėl mano, kad tame centre turi susitelkti visos lietuvių gyvavimo apsigėstimo šakos“¹. Begyve-

nant ir bestudijuojant Berlyne, Ciuriche, Ženevoje, Maskvoje, Peterburge, Odesoje, Varšuvoje, Krokuvėje plačiau atsivėrę pasaulio kultūros horizontai skatino jaunuosius inteligentus diegti naujas idėjas į savąją dirvą. Jų buvo jau visas pulkelis, gal ir nelabai gausus, bet scenoje įgytos savybės vėliau atvedė daugelį jų į nepriklausomos Lietuvos politinio ir kultūrinio elito gretas. Lietuvių teatro kūrimosi metu jo pradininkai buvo žymūs (jau tuo metu arba vėliau) dailininkai, rašytojai, kompozitoriai, solistai. Teatralų mėgėjų sąrašas išties įspūdingas: G. Landsbergis-Žemkalnis, Mykolas Sleževičius, Kazys Puida, Ona Pleirytė-Puidienė, Antanas Žmuidzinavičius, Marija Piašckaitė-Šlapelienė, V. Putramentas, Liudas Gira, Gabrielė ir Sofija Landsbergytės, Jonas Strazdas-Jaunutis, Mikalojus Konstantinas Čiurlionis, Sofija Kymantaitė-Čiurlionienė, Antanas Smetona, Antanas, Petras ir Jonas Vileišiai, Juozas Tumas-Vaižgantas, Juozas Tallat Kelpša, Petras Rimša, Kipras ir Mikas Petrauskai ir kt. Žymiausias to meto teatro veikėjas – režisierius, aktorius, dramaturgas, kritikas, teatro organizatorius G. Landsbergis-Žemkalnis rašė: „Kiekvienas veikėjas turėjo būti enciklopedistu ir dirbti, kas dirbama. Tie patys buvo rašytojai, tie patys skaitytojai, tie patys dramaturgai, tie patys – artistai. [...] Visa tai buvo atliekama atsargiai, pasislėpus, pašnibždomis it pirmųjų krikščionių pamaldos katakombose“⁴². Caro administracijos spaudimas net ir atšaukus spaudos draudimą išliko žiaurus ir kietas: kiekvienas veikalas, kurį ketino vaidinti kuri nors mėgėjų trupė, privalėjo gauti cenzūros leidimą, o tam reikėjo važinėti į Sankt Peterburgą, saugotis šnipų ir skundikų, mokėti baudas ir t. t.

Plačiai žinoma Vinco Nagornoskio istorinės tragedijos „Živilė, Karijoto duktė“ premjeros (1909) istorija. Julius Būtėnas knygoje „Lietuvių teatras Vilniuje“ aprašo būdingą tam metui epizodą: „Veikalas buvo pasiūstas į Petrapilį cenzūruoti. Ilgai negražino, bet kai pagaliau grįžo, beveik pusė veikalo buvo išbraukyta, Nei pradžios, nei galo... Visos vietos, kur tik paliečiami rusai arba šnipai, išbraukytos“⁴³. Toliau knygos autorius pasakoja novelės vertą siužetą, kaip buvo nuspręsta niekam nieko nesakyti (jau buvo išparduoti visi 735 bilietai, parengti vaidmenys, išklijuotos afišos). Premjeros vakarą, kai artistai Miesto salės (dabart. Filharmonijos) užkulisiuose sėdėjo nusigrimavę, įėjo A. Vileišis ir pranešė, kad salėje yra pats gubernatorius, kuris šnekasi su J. Basanavičiumi... „Perkūno trenksmas nebūtų taip išgąsdinęs artistų, kaip šioji žinia. Žiūrėjo vienas į kitą ir tylėjo. Juk tokiu pasielgimu buvo galima pražudyti draugiją. [...] Sleževičiaus atsakomybe ir rizika nutarta žūt būt vaidinti be cenzūros pataisų. Rusų kareiviams, kurie buvo pakviesti iš kareivinių statistais, liepta žmoniškai mušti „Živilės“ veikalo rusus – rubit s pleča (mušti iš peties)“⁴⁴. Vėliau būta nemalonumų, bet tuometinis gubernatorius Veriovkinas lietuviams buvęs gana palankus, incidentas (vienas iš daugelio) baigėsi be liūdnesnių pasek-

mių. O juk šio spektaklio tikslas buvo „parodyti lietuvių narsumas ir pasiaukojimas, kurio ypač reikalinga tokiu priespaudos metu“, kai „mūsų priešai nori nugarazdinti minias lenkiškoje kultūroje“⁴⁵. Kariaujant su rusų cenzūra pasipriešinama ir „lenkiškai kultūrai“. Kitas spalvingas daugiataučio Vilniaus kultūrinio gyvenimo epizodas – pasakojimas apie persirengėlius Tris Karalius. Karaliai buvę mėgiami ir lenkų, ir gudų, ir ukrainiečių. Lenkai eidavo dažniausiai trise, o lietuviai (iš džiaugsmo, kad po 1904 m. atgavo viešo kalbėjimo galimybę) sudarė net dalyvių grupę: 3 palydovai, angelas ir piemenukas. Joje buvo dar vienas personažas – Krivių Krivis, anaip tol ne krikščioniška figūra... Kaip rašo J. Būtėnas, tais metais „miesto salėje buvo vaidinamas tautų, arba tarptautiškas vakaras: lietuvių, žydų, gudų ir lenkų. [...] Vargonininkas Geringas paruošė tris lenkus vykti į tą salę. [...] Bet tie lenkai kažkur užkliuvo ir ilgai nesirodė gatvėje. Žandarai kaip tik užžiūrėjo lietuviškus „karalius“ ir, be kokių ceremonijų, susodino į roges ir atvežė ties miesto sale. [...] „Karaliai“ padainavo lietuviškai, ukrainietiška ir gudiškai. M. Stankevičius, vaidinęs Krivių Krivį, pasakė prakalbą, esą iš aukštos Gedimino pilies atsikėlė Krivių Krivis ir atėjo čia pasižiūrėti, kaip šių laikų lietuviai linksminasi ir kitus dievus garbina. Už tokią originalią programą lietuviškieji „karaliai“ susilaukė didžiausių ovacijų“⁴⁶. Šis anekdotiškas nesusi-pratimas – vienas gražiausių (ir taikiausių) lietuviybės pasireiškimų XX a. Vilniuje, kur su neregėta energija pro amžių įšalą veržėsi atgijusi tautos savimone. Anks-tyvojo lietuvių teatro sėkmė buvo ir 1906 m. pastatyta muzikinė drama „Birutė“ (muzika – Miko Petrausko, libretas – G. Landsbergio-Žemkalnio). Miesto salė prigužėjo žiūrovų – visų tautų ir visų visuomenės sluoksnių: kostiumuotų, smokinguotų ir tautiniais drabužiais vilkinčių... Chore dainavo ir lenkų dainininkai, M. Petrausko pakviesti iš „Lutnios“ draugijos. Lietuvių teatras vis dėlto ieškojo kontakto su savo „ginklo broliais“ lenkais, tą patvirtina 1909 m. Motiejaus Kuktos spaustuviėje išleistas libretas „Biruta“ („melodramat historyczny litewski“; vertė Liudas Gira), kuriame muzikos autoriumi nurodomas M. Piotrowskis, o teksto – G. Landsbergis-Žemkalnis.

Rusų imperijos spaudimas ir tautinis pasipriešinimas jau buvo įaugęs į lietuvių kraują, tuo tarpu santykiai su lenkais buvo kur kas sudėtingesni. „Litvomaniskam separatizmui“ besipriešinanti Vilniaus lenkų ir lenkiškai kalbančiųjų visuomenė lietuvių inteligentų užmojus kurti lietuvišką kultūrą lietuvių kalbos pagrindu, lietuviškai kalbėti bei rašyti laikė „niepryzwoitoscia“ (nepadorumu). Tų nepadoriųjų kasmet buvo vis daugiau, bet vis vien tai buvo tik visokeriopą scenos reikšmę suvokiančių darbštuolių būrys, iš kurių vienas antras turėjo prigimtinį talentą, kai kas tiesiog mėgo vaidinti, o dar kiti dirbo, nes to reikalavo pareiga. J. Būtėnas, rašydamas apie lietuvių teatrą Vilniuje, pastebi nykstančią LDK mohikanų kastą: „Pačiame Vilniuje tais laikais dar buvo senelių Vilniaus universite-

to auklėtinių, kuriems lietuvių naujasis judėjimas buvo nesuprantamas. Jie, kalbėdami su „naujaisiais lietuviams“, negalėjo suprasti, kodėl lietuviai kovoja prieš lenkus, kadangi jie savo laiku, nors lenkiškai kalbėdami, tačiau rūpinosi Lietuva. Bet šitie seneliai jau buvo „paskutiniai mohikanai“ ir nei lenkų, nei lietuvių negalėjo suprasti⁷. Kas gi galėjo suprasti lietuvius ir priartinti jų troškimams? Niekas. Ir tada, ir po daugelio metų tas pats – vienui vieni. Tačiau jau 1909 m. lietuviškojo teatro puoselėtojas ir pradininkas G. Landsbergis-Žemkalnis kaip tikras europietis rašė: „Nei viena tauta neprivalo tik vienai sau gyventi. Kaip viso pasaulio narys, ji turi pasirodyti, taip sakant, turi išduoti egzaminą iš padaryto žmonijos darbo, idant įgytų teisę stoti į jos eiles“⁸.

Vilniuje veikiantis profesionalus lenkų (ir rusų) teatras mėgėjiško lietuvių teatro sąjūdžio (kaip ir pačių lietuvių) nepastebėjo, nenorėjo pastebėti, o lietuviai nesikreipdavo paramos į šalia vaidinančius lenkų artistus profesionalus, nieko iš jų negaudavo. (Nebent iš teatro direktoriaus italo Nemetti pasiskolindavo teatrinių kostiumų.) Tačiau juk Vilnius pagimdė ir išaugino gražiausius lenkų literatūros ir kultūros daigus, savo išciuose išnešiojo Adomą Mickevičių, Juliuszą Słowackį, romantizmą – pamatinę modernios lenkų kultūros srovę ir lietuviškojo tautinio atgimimo idėjas. Vyrauja nuomonė (galbūt B. Sruogos dėka), kad per mėgėjiškumo kančias naujai besikuriantis lietuvių teatras nieko neperėmė iš senųjų teatro tradicijų. Vertėtų tai iš naujo pasvarstyti. Kaimiško „juokažaislių“ vaidinimėlio vaidintojams nė nesapnuojant apie kadaise Lietuvoje gyvavusį rūmų arba jėzuitų teatrą, toje pat kaimo scenoje galėjo rasti karališka figūra su faneriniu kalaviju, ir niekam nekildavo mintis, kad tai – „ne mūsų“ didvyris. Argi tai nebuvo senųjų tradicijų aidas, kad ir per lenkų romantikų veikalus, pasakojimus, istorines dramas lietuviškąją sąmonę pasiekęs? Sėkmingiausi ir labiausiai išgarsėję Vilniaus kultūriniai teatriniai junginiai („Vilniaus apaštalaikai“, 1900; „Kanklės“, 1905; „Rūtos“ bendrovė, 1908–1914; „Vilniaus artistų sąjunga“, 1910–1912; „Vilniaus artistų bendrovė“, „Naujoji artistų kuopa“, 1912 ir kt.) vaidino ne tik istorines lietuvių autorių pjeses, kaip „Pilėnų kunigaikštis“, „Kerštas“, „Živilė“, bet ir J. Słowackio „Mindaugą“ (vienas reikšmingiausių M. Slezevičiaus pastatymų, 1908 m.). Dėl nuolatinio repertuaro trūkumo jie buvo priversti vaidinti lenkų autorių vertimus į lietuvių kalbą: V. Pežinskį, B. Gorczyński, Doliński, J. Kaminski, J. Żulawski, Ż. Pszybilski, S. Pszybiszevski, A. Fredrą, M. Baluckį ir pan.

Gal ir nepatiko XX a. pradžios lenkams, kad istoriniai patriotiniai lenkiško romantizmo motyvai pila vandenį ant lietuvių malūno, kad randasi ir stiebiasi tauta, pakilus „iš nebūties, iš praeties“, pasak A. Mickevičiaus. Šių dienų „europinėmis“ akimis žvelgiant, sunku net suvokti, iš kur tas priešiškas atsirado, kuo jis mito?

Svarbu būtų paieškoti ryšių tarp pirmųjų Vilniaus lietuvių teatralų ir lietuviškos mėgėjų scenos kituose miestuose – jie tiesioginiais saitais susiję su Vilniaus vaidintojų sąjūdžiu: ir Petrapilio „Dramos ir muzikos kuopa“, ir Odesos „Rūta“ (vadovaujama M. Slezevičiaus, nuo 1907 m. aktyviausio Vilniaus teatro režisieriaus), ir Rygos „Kanklės“, ir Tilžės „Žaislas“ su Vydu, – visi jie praturtino Vilniaus mėgėjų sceną, o pačioje Varšuvoje veikė 1906 m. Jaczewskio, Litwinskio ir Ekzemplierskio įkurta lietuvių draugija. Ką bekalbėti apie Krokuvą, kurioje naujausių idėjų, menų ir mokslų sėmėsi šviesiausi lietuviai, kur pats Vincas Kudirka dar 1888 m. buvo įkūręs draugiją „Ant užvedimo ir pakėlimo dailių ir teatro lietuviško“ (išryškinta aut.). Krokuvos patirtimi rėmėsi moderniškos S. Kymantaitės-Čiurlionienės pažiūros į scenos meną.

Žvelgiant į atkaklias ankstyvojo lietuvių teatro pastangas ties XIX–XX a. slenkščiu įsikurti, įsitvirtinti ir siekti profesionalumo savo senojoje sostinėje Vilniuje, kur pačioje carinės administracijos panosėje, svetimkalbėje terpėje sąlygos buvo ypač nepalankios, kur lenkai, net bažnyčios autoritetu pasinaudodami, slopino lietuviybės daigus, tik stebėtis tenka, kaip tokioje apsuptyje ir dviprasmybėje lietuvių teatro sąjūdis užsimezgė, judėjo, žengė į priekį ir davė vaisius. Į Kazio Griniaus klausimą, „kas gi paruošė naujųjų lietuvių inteligentų kadrus ir kas jiems parodė kryptį“⁹, galima atsakyti, jog prie to daug prisidėjo ir užgimstančio lietuviško teatro siekiai.

Gauta 2005 11 21

Nuorodos

- 1 G. Landsbergis-Žemkalnis, *Raštai*, Vilnius, 1972, p. 184.
- 2 Ten pat, p. 224.
- 3 J. Būtėnas, *Lietuvių teatras Vilniuje*, Kaunas, 1940, p. 44.
- 4 Viltis, 1909, Nr. 2
- 5 J. Būtėnas, *Lietuvių teatras Vilniuje...*
- 6 Ten pat, p. 11.
- 7 Ten pat, p. 7.
- 8 G. Landsbergis-Žemkalnis, ten pat, p. 194.
- 9 K. Girnius, *Atsiminimai ir mintys*, Tübingen, 1947, p. 37.

Gražina Mareckaitė

THE THEATRICAL MOVEMENT OF VILNIUS LITHUANIANS AT THE TURN OF THE 20TH CENTURY

Summary

The article is based on the presentation at the international conference, “Vilnius’ theatrical culture in the period 1785–1914”. It was aimed at a foreign audience and therefore contains more informational and less problematic material. Many facts about the work of Vilnius amateur the-

ater are not known to the broader audience, so it was necessary to repeat the facts that have already been published (only in Lithuanian). We are mostly interested in the situation of the minority at the turn of the 20th century – Vilnius Lithuanians, who did not have their own statehood but

lived and worked in Vilnius, which in their consciousness functioned as the capital. The formation of theater foundations in the multicultural city of Vilnius and on its cultural stage, in the Polish and Russian environments, remains an object of further investigation.